

BIPOLARITATE ȘI CULTURĂ

Mircea Lăzărescu

Patologia bipolară se referă la tulburări psihice care au fost cel mai de vreme identificate în cultura occidentală, din vremea medicinei hipocratice. Recunoscute, descrise și comentate de atunci fără încetare până în prezent. Desigur, de către medicină. Dar și de cultura Europei, până la apariția clinicii psihiatrice în secolul XIX.

În ultima perioadă, mai precis de când sistemul DSM III-5 domină psihiatria oficială, interesul s-a polarizat asupra depresiei. Chiar și clasică boală maniaco-depresivă, care pentru Kraepelin era cea de-a doua psihoză endogenă alături de schizofrenie, este invocată ca „depresie bipolară”. E drept că până s-au înființat azilele de bolnavi neuropsihici, tradiția a comentat mai amplu melancolia decât mania. Dar aceasta deoarece, de pe vremea lui Galen, melancolicul se înscria ca unul din cele patru temperamente oficiale, lipsind o variantă temperamentală care să fie evident derivată din manie (1). Iar în perioada Renașterii acest temperament melancolic a câștigat un prestigiu deosebit, mai ales prin corelația cu înțelepciunea pe care a făcut-o Marsilio Ficino, conducătorul Academiei platoniciene din Florența (2). Astfel încât până și Durer a realizat trei gravuri pe tema acelei melancolie pe care o aduce cunoașterea amplă a deșertăciunilor acestei lumi. La prima vedere în planul culturii marginale medicinei tradiționale prestigiul melancoliei a fost, deci, deosebit. Dar începând din secolul XIX, când melancolia se transformă în depresie (3), formele nepsihotice nu s-au mai impus, oamenii preferând neuraastenia, anxietatea sau psihastenia obsesivă.

Și atunci, de ce depresia a început să atragă în mod deosebit atenția în perioada de după DSM III ? Nu doar că a apărut tulburarea monopolar depresivă, ci depresia s-a afirmat sub nenumerate variante clinice, practic în toată psihiatria. Se consideră că până în 2020 depresia va fi una din principalele cauze de invaliditate.

În prezentul articol răspunsul nu poate veni decât din partea tipului de societate în care trăim. Aceasta pune în prim plan

asertivitatea succesului cu orice preț, temându-se de retragerea melancolică a meditației aprofundate și a înțelepciunii. Deci, orice deprinare, cât de mica, e periculoasă și trebuie tratată.

Nelăsându-ne absorbiți cu totul de această lume în care trăim, vom încerca să ne concentrăm asupra maniei, din perspectiva culturii (4).

În urmă cu 2000 de ani, în primul secol de după Christos, Areteus din Capadocia, comenta mania cu următoarele cuvinte:

„unii pacienți cu manie sunt bine dispuși-ei rîd, joacă și dansează ziua și noaptea și se plimbă ... prin piață cu o ghirlană pe cap, ca și cum ar fi fost învingători la vreun joc; acești pacienți nu îi deranjează pe alții. Dar alții devin furioși, manifestările lor ajungând să fie lipsite de măsură. Unii maniacali care sunt inteligenți și bine educați se apucă să vorbească despre astronomie, deși nu au studiat niciodată filozofia sau se consideră poeți serviți de muze.”

Areteus remarcă deci, la maniacalii deliranți, grandiozitatea culturală și legătura cu jocurile. Cei ce poartă ghirlană pe cap se consideră câștigători la întreceri și să nu uităm că jocurile olimpice implicau și cursuri de poezie și spectacole. Iar cei ce vorbesc despre astronomie se considerau creatori în ale filozofiei. În cele din urmă, Areteus intuiește legătura între stările maniacale și creativitate, temă care a făcut obiectul unor multiple cercetări în secolul XX, cele mai cunoscute fiind ale lui Andreasen și ale lui Jasemin (5). Inspirația creatoare evidențiază multe aspecte psihologice ce se întâlnesc în sfera maniacală: vigilitate crescută, lipsa oboselii, asociații rapide și variate de idei, dispoziție exaltată; productivitate(ideativă și culturală) crescută. Dar, spre deosebire de maniacal, creatorul nu se afla într-o stare de dispersie; ci de concentrare și selecție sintetică. De aceea, în perioadele de creație artistică subiectul este rupt de ambianță, concentrat asupra lumii sale fictive, a universului său creator. Pe când maniacalul privește tot timpul în sus și povestește oricui planurile sale mărețe.

Legătura dintre starea maniacală și creația culturală așa de serios documentată în prezent, se cere a nu fi tratată ca un aspect marginal. În cele din urmă, chiar când nu este un creator original, hipomaniacalul poate fi productiv în sens pozitiv, în munca și activitățile sale obișnuite. Creșterea energiei, lipsa oboselii în condițiile unui somn redus și a unui efort crescut, hipervigilitatea și hipermnazia, buna sociabilitate și reducerea reticenței, decizia rapidă cu intuirea ansamblului, toate sunt aspecte psihologice care fac ca

starea hipomaniacală , desigur până la o anumită intensitate, să fie de dorit și cultivată în orice domeniu de activitate, inclusiv în pregătirea și susținerea examenelor. Se relevă astfel că trăirea patologică maniacală derivă dintr-o stare psihică funcțională și adaptivă. Motiv pentru care, probabil, această cazuistică este selecționată și transmisă genetic. Putem implica aici în psihopatologia maniei și doctrina evoluționistă (6). De fapt, DSM 5 caracterizarea episodului maniacal pune accent tocmai pe acest aspect al creșterii energiei, inițiativei și comportamentului; desigur, peste un prag adaptiv, dată fiind dezinhibiția tahipsihică. Alături de dispoziția expansivă și de creșterea energetică și a activității orientate spre scop, din ceilalți 7 itemi ai diagnosticului doar creșterea stimei de sine nu este corelată cu activități comportamentale.

Ceea ce este uimitor este faptul că sistemul DSM trece sub tăcere integral hipersociabilitatea gregară și comportamentul ludic, sărbătoresc. Cu toate că orice psihiatru clinician și orice om al simțului comun nu poate însă ignora aceste aspecte ale maniei.

Putem începe astfel completarea semiologiei prezentă în criteriile DSM 5 prin faptul că maniacalul are o crescută disponibilitate spre contactul cu alți oameni. El abordează cu degajare și spontaneitate pe oricine întâlnește. Și, ceea ce e esențial, transmite buna sa dispoziție celorlalți, care devin și ei ceva mai veseli. Iar rareori râd cu poftă. Maniacalul face deseori și glume sau observații surprinzătoare, atenția sa fiind mobilă și percepția pregnantă, interlocutorii fiind contaminați de această atmosferă. Clinic se face deseori comparația între glumele pe care le face maniacalul și cele făcute de bolnavi cu sindrom frontal -sau de câte un schizofren-, glume de care nu râde nimeni, decât cel ce le face. Aspectul contaminant al dispoziției maniacale se constată și în spitale, unde ei nu doar se angajează în tot felul de activități- fac curățenie, ajută la distribuirea hranei- ,ci îi antrenează în mișcare și în acțiune și pe depresivii din preajmă. Sociabilitatea maniacalului este în plus lipsită de reticențe. El nu se sfiește să spună medicului venit în vizită observații care îl privesc; dar care, de obicei, nu se spun în public. Iar acesta nu se supăra, ci se lasă antrenat în buna dispoziție a maniacalului, râzând împreună cu el.

E posibil ca DSM 5 să nu fi introdus nici un item privitor la sociabilitatea, euforia și gregaritatea contaminantă a maniacalului, din

motive de metodologie. Totuși, aceste aspecte se conjugă cu o serie de alte manifestări maniacale, care sugerează o atmosferă sărbătorească.

Nu e rar ca maniacalul să cânte spontan, să danseze și să recite poezii; sau să facă aceste lucruri la cea mai mică solicitare. Uneori compune poezii pe loc. Impreună cu hipersociabilitatea contaminantă și lipsită de reticență, astfel de manifestări trimit spre o atmosferă de sărbătoare de tip carnavalesc. Precum și spre meseria de bufon. Aceste trimiteri nu sunt deloc lipsite de importanță, dacă luăm în considerare cu seriozitate posibila origine în normalitate a maniei.

În cursul sărbătorii carnavalesci- și de fapt a oricărei sărbători aflată în faza de petrecere dezlănțuită - oamenii sunt bine dispuși, cuprinși de o sociabilitate gregară ce nu mai ține cont de ierarhiile sociale, angrenându-se în jocuri și spectacole, cu muzică și dans. Petrecerile sărbătorești se însoțesc de mâncare din belșug; și, deseori de consum de băuturi alcoolice, care potențează această dezinhibiție generalizată psihomotorie și socială. Într-un fel alcoolul poate induce la multe persoane o stare de tip euforic maniacal (iar la altele o stare depresivă), fiind o substanță ce a fost consumată de oameni tocmai pentru sprijinul ce-l dă comunității în desfășurarea sărbătorilor. Un aspect aparte a sărbătorilor carnavalesci este purtarea măștilor și răsturnarea ierarhiilor sociale, fapt care se coreliază cu lipsa de reticenței în abordarea celuilalt. În această direcție merită reținute observațiile și comentariile lui Mircea Eliade (7) care corelează acest tip de sărbătoare cu ciclicitatea temporală a Universului mitico-sacral, care prevede reînnoirea periodică a timpului profan. În fiecare an, la un moment dat „ordinea” vechiului an îmbătrânește și moare. Odată ce această „moarte a timpului”, lumea intră, pentru un moment, în haosul primordial. Pentru ca apoi să se nască „noul an” și lumea umană să reintre în ordine. Sărbătoarea carnavalescă- de tipul Saturnaliilor la romani, dar cu replici în toate culturile structurate- se petrece în cursul acestei perioade intermediare. Acum, în „interregnum”, nu mai e valabilă nici o ordine, nici o restricție și ierarhie socială. Regula e dezinhibiția generală, gregaritatea, prezența strămoșilor printre oameni, dediferențierea socială în care sclavul devine pentru moment Împărat și invers. Această sociabilitate gregară, care este lipsită de rușine și cultivă dezinhibițiile instinctive ce pot ajunge la orgii, ar fi după Eliade prototipul oricărei sărbători, religioase sau laice, în care se manifestă-desigur, doar cu unele din comportamentele

menționate- după momentul culminant al „theofaniei”, al manifestării zeului ce a fost îndelung invocat prin rugăciuni. Apariție care, confirmă sprijinul pe care acesta îl acorda în continuare comunității. Fapt ce argumentează dezlănțuirea petrecerii sărbătorești.

Acest scenariu a sărbătorii anuale carnavalești, a regenerării timpului, s-a păstrat un timp și în creștinism. În desfășurarea ei- precum și în alte sărbători- un rol important îl avea nebunul, ... bufonul, ce încarnează comportament hipomaniacal

Modelul sărbătorii saturnaliilor s-a exprimat în Renaștere chiar în sânul bisericii, cu denumirea expresă de „sărbătoare a nebunilor” sau a „inocenților”(8) Evenimentul continua, probabil, tradiția română ce s-a păstrat în popor vie. Încă din sec XV, cunoaștem detalii despre acest tip de sărbătoare dintr-o scrisoare circulară a Universității din Paris, din 1444, scrisă pentru a o domoli sau extirpa.

Sărbătoarea nebunilor avea loc de Crăciun când în Biserică. Alături de slujba obișnuită, se oficia un ritual de parafrază a acesteia, efectuat de obicei de diaconi cu ajutorul copiilor din cor; și care era urmată de o procesiune carnavalească. Se purtau măști, protagoniștii apăreau deghizați, îmbrăcați uneori în femei sau cu haine din recuzita teatrală. Nu lipseau cei deghizați în „nebuni” cu capișon și marotă. Se alegea apoi un „episcop al nebunilor”, dintre oamenii simpli, care purta mitra și primea binecuvântarea poporului. Acesta ținea o pseudo-slujbă, presărată cu glume și blesteme. Apoi, cortegiul pleca prin oraș, cu pompă, veselie, cântece și comportament deseori indecent, cu dansuri, glume licențioase, vin, toate sub patronajul episcopului nebunilor. Populația veselă însoțea cortegiul. Bufoneriile și pantomime, comportamentul burlesc însoțeau și caracterizau manifestarea.

Personaje oficiale importante din Biserică asistau uneori ca spectatori. De exemplu la Lille în 1372 a participat și ducele de Bourgogne, care a inițiat manifestarea în capela sa. Sărbătoarea nebunilor se desfășura și în unele mănăstiri. Ea a încetat în urma unei decizii ecleziastice din 19 ianuarie 1552.

„Sărbătoare nebunilor” face trimitere la similitudinea dintre nebunie și haos. Dar un haos necesar, periodic și controlat. Aspectul interesant al perioadei Renașterii constă din instituționalizarea nebuniei prin atestarea profesiei de nebun, similară până la un punct cu ceea ce se mai numește bufon. Acest nebun avea un statut social precis, care era parțial corelat cu derularea sărbătorilor.

Timp de mai multe secole, mai ales în Franța, a existat obiceiul ca orașele să angajeze un „nebun al urbei”. El avea costumația sa specifică, iar principala sa obligație era să anime sărbătorile. Mai ales în cele locale, rolul său era unul important. De exemplu la Lille, cu ocazia sărbătorii Fete-Dieu, nebunul deschidea alaiul procesiunii, făcând tumbe, grimase, aruncând vorbe de duh, iar nu la mare distanță venea episcopul cu alaiuri de preoți și rugăciuni. Se povestește un incident din 1480 când un impostor a vrut să rivalizeze cu nebunul oficial. Deseori acest salariat era chiar un burghez bogat al orasului. Sau meseria se transmitea din tată în fiu. Uneori orașul făcea o selecție prin concurs. Dacă orașele bogate ca Dieppe angajau un nebun pe întregul an, comunele mai sărace îl angajau doar pentru o sărbătoare.

Și orașele germane angajau profesioniști pentru sărbători, chiar pe specialități: unii erau „oameni de farse”, alții „oameni care spuneau vorbe de duh” ș.a.m.d. Aceștia aveau un rol deosebit, de exemplu, la carnavalul din Nurnberg.

Sărbătorile populare, prin atmosfera pe care o induc, favorizează spectacolele, jocurile, dansul cu mâncare și băutură, jonglerie și pantomimă, ciroul, glumele, vorbele de duh, râsul colectiv. Dar personajul specializat în sărbători rămâne, așa cum s-a menționat mai sus, nebunul. Ce fel de nebunie are oare în spate acest „nebun”?

Noi știm despre mai multe despre acesta, mai ales, din piesele lui Shakespeare, care invocă mai ales nebunul regelui. Dar, și pe cel angajat de unele persoane sus puse.

Nebunul regelui trebuia, prin „fișa postului” său, să inducă bună dispoziție în jur. Pentru aceasta era necesar să fie realmente vesel, de o euforie contaminantă. Din câte știm despre el, se mișca vioi, făcea tumbe, practica pantomima, mintea îi mergea repede, făcea ușor asociații de idei, observa detalii, avea umor și era priceput la jocuri de limbaj, spunând vorbe de duh.

El destindea atmosfera, îi făcea să râdă pe cei din jur. Îl bine dispunea și Rege, care tocmai avea nevoie de așa ceva în atmosfera sumbră a comploturilor de la Curte și în atmosfera de disimulare generală a intrigilor ce se desfășurau zilnic.

Nebunul era singurul care îi putea spune regelui adevărul în față, fără să riște dizgrația. Nebunul se comporta lipsit de reticențe, străbătând brusc distanțele psihice care se întind între intimitate și

aparențele oficiale. La fel cum se petreceau lucrurile în timpul carnavalurilor.

În 1616, la Luvru din Paris, Filip al V-lea, zis cel Lung instituie o funcție remunerată la curtea sa pentru nebunul său Geoffrey, care-l distra și îl făcea să râdă. De acum încolo la curtea Franței va exista mult timp această funcție, ocupată de un titular până la moarte. La fel au procedat curțile d'Anjou și de Borbogne.

Cum era de așteptat, ocuparea acestei funcții, la diverse curți dar mai ales în preajma regilor, atrăgea o mulțime de candidați, datorită avantajelor, inclusiv financiare. De exemplu în 1620, nebunul lui Henric al IV-lea, Guillaun, primea 1200 de livre, față de 2000 cât lua căpitanul gărzilor și 300 profesorul de scris a lui Luis XIV. Printre cei ce ocupau astfel de funcții se numărau și foști farmacisti, medici și autentici gentilomi.

Funcția presupunea multiple talente și sarcini. Nebunul era comediant, clown, mim, acrobat, dansator, cântăreț, muzician. El trebuia să se priceapă la glume și să fie în stare să spună o serie de istorioare nostime și hazlii, fabuțe și anecdote. Trebuia să le colecționeze și să le inventeze, având totdeauna la dispoziție un cuvânt potrivit, capabil să facă jocuri de cuvinte, calambururi, rebusuri, să spună versuri.

Iar disponibilitatea sa trebuia să fie totală, ori de câte ori suveranul avea chef. Și totul se petrecea în cea mai apropiată familiaritate cu acesta, nebunul bucurându-se de imunitate. El reprezenta, pentru rege, o oglindă specială.

Acest „nebul oficial” era de fapt un înțelept. Întregul discurs a lui Erasmus (9) din Elogiul nebuniei-Encomion Moria – o lauda de sine pe care „nebunia” și-o face aici este una a deschiderii spre o înțelepciune senină și deschisă spre umor. Deci, diferit de cea a tristei melancolii promovate de Ficino și gravată de Grova Durer. Această nebunie de tip maniacal, ce funcționează adaptativ în mijlocul unei omeniri culturale era, pe atunci personificată deci, în profesia socială de bufon. Aceași părere o avea și Shakespeare care în „Noaptea regilor” spune despre acest personaj.

„ A face meseria de nebun necesită un fel de înțelepciune. Trebuie remarcată dispoziția deosebită a celor ce îndeplinesc acest rol, calitatea acestor oameni, adaptarea lor la circumstanțe, perceperea cu nuanțe a tot ce le trece prin fața ochilor. E o meserie la

fel de dificilă ca cea a înțeleptului. Căci nebunia practică înțelept are prețul ei. Pe când înțelepciunea ce cade în nebunie duce la abdicarea spiritului”.

Deci, nu doar melancholia a avut o recunoaștere oficială a unei prezențe de prestigiu în cultura de vârf a Renașterii. Opusul său, hipomania, a avut în acea perioadă acelaș statut –și încă unul mai de viitor –prin aceste variante speciale pe care omenirea de atunci a cultivat-o; despre care ne-a vorbit Erasmus și Shakespeare.

Ce a însemnat pentru omenire dispariția statutului și rolului social al nebunului, a hipomaniacului de la curțile împărătești s-a văzut în sec XX când nimeni din anturajul lui Hitler sau al lui Stalin nu îndrăznea să le spună adevărul în față și când nimeni din sfera politici înalte nu era sensibil la glume. Când jocurile pe care le cultiva bufonul (de la cuvinte încrucișate la jocuri de rol) a încetat să mai descrețească frunțile oamenilor.

În zilele noastre noi mai păstrăm amintirea bufonului hipomaniacal, prin persistența sa în jocuri. De exemplu în șah și în jocul de cărți. Se zice că șahul a venit în Europa din Orient, din Iran. În el nebunul stă imediat în apropierea Regelui și Reginei, mai aproape decât cavalerii și maeștrii tunari, în spatele pionilor. El ocupă o poziție înaltă în această societate, ce se mișcă pe careurile unei table de șah, participând direct la nivelul deciziilor supreme. În jocul de cărți, nebunul de care nu te poți lipsi, își face de cap. Întreaga strategie bazată pe un calcul rațional al probabilităților, poate fi dat peste cap de „nebunia nebunului” ce se poate substitui oricui, transgresând toate regulile rigide. Acest nebun din cărțile de joc, ne amintește de necesara nebunie din fiecare din noi, când ne angajăm cu risc, în orice partidă.

Putem reveni acum la clinica psihiatrică a tulburării bipolare, în cadrul căreia se manifestau episoade maniacale cu diverse aspecte clinice și variate intensități. Episodul hipomaniacal este atestat și el, la fel ca și ciclotimia și stările mixte. Dar stările „pre-hipomaniacale” care potențiază randamentul și creativitatea ? Cu acestea ce ne facem? Le liniștim și pe ele cu stabilizatori timici? Dar disponibilitatea oamenilor pentru sărbători și participarea la petreceri însoțite de cântece, spectacole și jocuri? Dar jovialitatea oamenilor ce știu să se joace din plăcer- nu doar pe bani- care știu și le place să glumească și să vorbească vrute și nevrute, pierzând vremea?!

Morala discursului de mai sus are mai multe fețe:

Prima și cea mai importantă credem că e următoarea; Tiparul modelului medical al bipolarității nu trebuie să oculteze perspectiva sa antropologică, care evidențiază cum mania și depresia clinică derivă din trăiri și manifestări normale, adaptative și creatoare în plan cultural. Omul este capabil de a „cădea” în condiția psihopatologică de minus a maniei, deoarece este capabil de a se afirma energetic și expansiv în investigarea noului, în munca realizatoare și în performanță. Deoarece poate trăi trei momente de inspirație creatoare. Și –mai ales- deoarece participă toată viața la felurite sărbători, cu voie bună, cântece, jocuri și glume. Sărbători în care manifestă sociabilitate gregară, o dezinhibiție instinctivă deschisă spre umor și râs, spre spectacole și dans. De mii și mii de ani, de-a lungul și de-a latul lumii oamenii muncesc, se închină la zei și au parte de sărbători. Modelul psihocomportamental al sărbătorii nu are cum să nu fie înscris, ca o structură funcțională aparte, ca un model în creierul fiecărui om. Dacă psihologia evoluționistă demonstrează că acele comportamente animale care sunt adaptative, sunt selectate sub formă de modele transmise genetic, astfel încât creierul urmașilor să fie capabil să-l exercite, de ce nu s-ar petrece același lucru cu disponibilitatea creierului uman pentru condiția sărbătorii? Dacă creierul diverselor animale este programat genetic cu sens adaptativ – probabil ca urmare a selecției naturale și sexuale- să gireze comportamente de tip hibernare, de ce să nu acceptăm că și creierul uman este programat, să zicem tot ca urmare a unui fel de selecție evolutivă, să poată pune în scenă comportamente de tipul depresiei de doliu sau de tipul euforiei sărbătorești dezlanțuite.

Aceste capacități, aceste dispoziții afective adaptative socio culturale sunt prezente probabil ca niște „mecanisme funcționale” sau ca niște „module psihoantropologice” în structura funcțională psihocerebrală a fiecărui om, stând la dispoziția sa, ca niște unelte ce se pot activa de câte ori împrejurările o cer. Adică, de a intra în stare de sărbătoare, de câte ori vine vremea sărbătorilor.

Ceea ce se petrece în psihopatologie este desigur o tulburare în organizarea și funcționarea acestor „module psihoantropologice”, în sensul că ele devin dediferențiate, rigide, relativ autonome, tinzând să se manifeste la stimuli minori și nespecifici. Iar odată ce trec în prim plan, o astfel de manifestare închistată monopolizează psihismul perturbându-i funcționarea normală, desituaționalizându-l. Astfel

încât, în locul unei prezențe firești la situație, subiectul se simte propulsat într-un viitor fictiv.

Conduita psihologică a stării maniacale, a tulburării bipolare în general, ar trebui căutată în perturbarea ce transformă și mută trăirile și manifestările umane firești, adaptative și creative, în altele, anormale, formal rigide și decontextualizante. Faptul că perturbarea din tulburarea bipolară are la bază modificări în neurotransmisia creierului e cert. Dar la fel de cert este că ceea ce modelul medical numește episod maniacal, se decantează din trăiri firești ale omului cultural, ce nu poate trăi fără muncă, sărbători și invocarea transcendenței.

Bibliografie.

1. Tellembach H. (1983) Melancholie, 4 Eufi. Ed. Springer Berlin
2. Culianu I.P. (1994) Eros și Magie în Renastere 1484, Ed. Nemira, București
3. Berrios G.A. (1996) The history of mental symptoms, Cambridge University Press
4. Marneros A, Goodwin F. ; (2005) Bipolar Disorder. Mixed States, Rapid Cycles and Atypical Forms (2005) Cambridge University Press
5. Goodwin F.K., Jamison K.R. (2007) Manic Depressive Illness, Oxford University Press
6. Lazarescu M. (2011) Tulburarea bipolar în perspectiva psihopatologiei. Doctrina evolutionista și fenomenologia existentialista, în Revista Romana de Psihiatrie, Nr. 1 și Nr 2
7. Eliade M. (1979) Aspecte ale mitului, Ed. Univers, București
8. Lever M. (1983) Le sceptre et la marotte. Histoire des fous de Cour, Ed. Fayard, Paris
9. Erasmus (1959) Elogiul Nebuniei, Editura Stiintifica, București